

Theoretical Bases and Practical Foundations of Monotheistic Civilization from the Perspective of Martyr Motahari

Mohammad Etratdoost *

Received on: 16/12/2023

Mobarekeh Mokhlesabadi **

Accepted on: 28/02/2024

Abstract

Purpose: Human need for a good life has always prompted social thinkers to carefully analyze the factors of excellence and decline of human civilizations. In the meantime, attention to Islamic civilization has been of great interest due to its integration with the spirit of religion and monotheistic worldview. Although many researches have been conducted in relation to the nature and stages and even factors of the decline of Islamic civilization, the main issue of this research is that from the point of view of Martyr Motahari, as one of the most important social thinkers and knowledgeable about Islamic teachings, what factor is the point of gravity Islamic civilization is mentioned and what are the theoretical and practical foundations of this civilization.

Methodology: This research was conducted using thematic analysis method, in such a way that the sentences with themes related to the general category of Islamic civilization were extracted from the works of Shahid Motahari, and then their basic and organizing themes were extracted and after verifying the validity and reliability Research by experts, the final category of research, has been analyzed and drawn.

Findings: In this research, an effort was made to firstly present and analyze the definition of modern Islamic civilization by Martyr Motahari, and secondly, to extract and calculate the theoretical and practical foundations of the realization of such a civilization. The reason for choosing Shahid Motahari in this research is because theorizing in the field of civilizational issues requires the thinker to be comprehensive in such a way that he has well understood the transcendental view of existence, epistemology, anthropology and sociology from the perspective of religion and have the ability to read and generate it publicly. Relying on his jurisprudential, social and political thoughts, Martyr Motahari explored and deduced the requirements of the time and the future human need for civilization and monotheism and expressed valuable and practical opinions in the direction of the formation of a new Islamic civilization.

The study of Martyr Motahari's opinions and the results of the research show that:

---

* Associate Professor in Department of Theology and Islamic Studies, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran. (Corresponding Author).

Etratdoost@sru.ac.ir

 0000-0003-4631-6628

** Master of Philosophy and Islamic Theology, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran.

mobarakfarahani59@gmail.com

 0009-0005-5338-6394

1. He introduced monotheism as the center of gravity of Islamic civilization and used the term "monotheistic civilization".
2. He has considered monotheistic system building for the formation of Islamic civilization to be based on human nature.
3. He has classified the factors of realization of monotheistic civilization under two general categories of theoretical foundations and practical foundations.
4. In the theoretical foundations of monotheistic civilization, he paid attention to the direct effect of monotheistic systemization, social evolution of human societies, and naturalism.
5. In the practical foundations of monotheistic civilization, he pointed out factors such as religious democracy, reviving and reforming religious thought, and avoiding the factors of civilizational decline with the objective spread of Islamic ideology in the society.

Conclusion: In this research, which used thematic analysis method to collect and analyze Martyr Motahari's opinions about modern Islamic civilization, the following results were obtained: Martyr Motahari has introduced the principle of "monotheism" as the center of gravity of Islamic civilization and is trying hard to establish a serious and two-way relationship between civilization and monotheism, because "monotheism" is a product of Islamic worldview and regulates the way of life and social governance of humans. For this reason, he has used the term "monotheistic civilization" in some cases to express his meaning. He considered this systematization of monotheism for the formation of Islamic civilization to be based on the divine nature of man, which is hidden by God as a developmental matter in the institution of all humanity, so the passage of time or changing requirements will not disturb its theoretical and practical foundations.

From the analysis of Shahid Motahari's thoughts with thematic analysis method, we were able to extract organizing themes that were classified under two general categories: theoretical foundations and practical foundations. In the theoretical foundations of monotheistic civilization, Shahid Motahari has paid special attention to the direct effect of monotheistic systemization, social evolution of human societies, and naturalism. This naturalism is also dependent on faith and ideology and is an attempt to develop human consciousness and freedom and to give authenticity to human nature. In the practical foundations of monotheistic civilization, Martyr Motahari has pointed out factors such as religious democracy, revival and reformation of religious thought, and avoiding factors of civilizational decline with the objective spread of Islamic ideology in the society. In the degeneration factors section, there are six themes; Lack of understanding of the true nature of Islam, non-commitment of Muslims, division and dissension, distortion and humiliation of action, the performance of high-ranking governments and dealing with abolition issues have been revealed as the most important factors in the decline of monotheistic civilization from the point of view of Martyr Motahari. Finally, it should be said that Shahid Motahari considers civilizational jurisprudence to be responsible for the purposeful design of community management with a view of monotheistic Sharia, and in order to achieve a desirable monotheistic civilization, attention should be paid to prerequisites such as: training of a unified human force, monotheistic culture, strengthening monotheistic values, monotheistic ethics, monotheistic human rights and the institutionalization of monotheistic rationality and justice are necessary.

Keyword: Islamic civilization, monotheistic civilization, martyr Motahari, monotheistic systemization, religious democracy.

مبانی نظری و بنیان‌های عملی تمدن توحیدی

از منظر شهید مطهری

محمد عترت دوست *

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۲۵

مبارکه مخلص آبادی **

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۰۹

چکیده

نیاز بشر برای زیست مطلوب، همواره اندیشمندان اجتماعی را بر آن داشته تا عوامل تعالی و انحطاط تمدن‌های انسانی را مورد واکاوی دقیق قرار دهند. در این میان توجه به تمدن اسلامی به دلیل عجین شدن با روح مذهب و جهان‌بینی توحیدی بسیار مورد توجه بوده است. اگرچه پژوهش‌های بسیاری در رابطه با چیستی و مراحل و حتی عوامل انحطاط تمدن اسلامی انجام شده، اما مسئله‌ی اصلی این پژوهش آن است که از منظر شهید مطهری به عنوان یکی از مهم‌ترین اندیشمندان اجتماعی و آگاه به معارف دین اسلام، چه عاملی به عنوان نقطه‌ی ثقل تمدن اسلامی مطرح بوده و مبانی نظری و بنیان‌های عملی این تمدن چیست‌اند؟ **روش پژوهش:** این پژوهش با استفاده از روش تحلیل مضمون انجام شده است، بدین صورت که جملات دارای مضامین مرتبط با مقوله کلی تمدنی اسلامی از آثار شهید مطهری استخراج شده و سپس مضامین پایه و سازمان دهنده آنها استخراج گردیده و پس از تأیید روایی و پایایی تحقیق توسط خبرگان، مقوله نهایی تحقیق، تحلیل و ترسیم گشته است. **یافته‌های تحقیق:** مطالعه نظرات شهید مطهری و نتایج تحقیق نشان می‌دهد که: ۱. ایشان توحید را به عنوان نقطه ثقل تمدن اسلامی معرفی کرده و از اصطلاح «تمدن توحیدی» استفاده می‌کند. نظام‌سازی توحیدی جهت شکل‌گیری تمدن اسلامی را مبتنی بر فطرت انسانی دانسته است. ۳. عوامل تحقق تمدن توحیدی را ذیل دو مقوله کلی مبانی نظری و بنیان‌های عملی طبقه‌بندی کرده است. ۴. در بخش مبانی نظری تمدن توحیدی به اثر مستقیم نظام‌سازی توحیدی، تکامل اجتماعی جوامع بشری و فطرت‌گرایی توجه نموده است. ۵. در بخش بنیان‌های عملی تمدن توحیدی نیز با تسری عینی ایدئولوژی اسلامی در جامعه به عواملی همچون مردم‌سالاری دینی، احیاء و اصلاح فکر دینی و پرهیز از عوامل انحطاط تمدنی اشاره نموده است.

کلمات کلیدی: تمدن اسلامی، تمدن توحیدی، شهید مطهری، نظام‌سازی توحیدی، مردم‌سالاری دینی.

* دانشیار گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران. (نویسندهٔ مسئول).

0000-0003-4631-6628

Etratdoost@sru.ac.ir

** کارشناس ارشد فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران.

0009-0005-5338-6394

mobarakfarahani59@gmail.com

بیان مسئله

تحولات جدید در حوزه حکمرانی و نیاز بشر به تجربه زیسته مطلوب در عرصه کلان، اندیشه‌های نوآورانه را به سمت واکاوی تجربه‌های پیشین بشر سوق داده تا از خلال بازبینی و بازاندیشی تمدن‌ها، به عرصه‌های مقتضی نیاز بشر دست پیدا کنند. از جمله تمدن تجربه‌شده، تمدن اسلامی است که پای‌بست اساسی آن را ایدئولوژی توحیدمحور تشکیل داده و از نظرگاه توحید به تعریف انسان، جهان و ارتباط بشر می‌پردازد. لذا در این تمدن میان دو گزاره «تمدن» و «توحید» پیوند برقرار است. نحوه‌ی ارتباط میان دو گزاره پربسامد «توحید» و «تمدن» و اینکه چگونه می‌تواند به تمدن نوین اسلامی منجر شود، منوط بر ماهیت و نسبت‌سنجی میان آنهاست. در ابتدای امر و با نگاه هستی‌شناسانه به گزاره «دین» تنها، تمدنی می‌تواند برای یک جامعه پویایی و سودمندی همگانی و سعادت به بار آورد که بر شالوده‌ی توحید و پایبندی به فضیلت‌های والا شکل گرفته باشد. در نگاه جامعه‌شناختی نیز دین به معنای نظام باورهای جمعی ادیان بشری و الهی است که در مرکز و قلب تمدن‌ها حضور داشته و در تمام ساحت‌های اجتماعی نقش تعیین‌کننده دارد (بورلو، ۱۳۸۶، ص ۱۷).

تمدن‌سازی با تأکید بر مؤلفه‌ی توحیدمحور، علاوه بر سرمایه‌های درون ساختاری به‌عنوان زیربنای عنصر سخت‌افزاری تولید تمدن و سرمایه‌های برون ساختاری، به نظریه‌پردازی نیاز دارد تا تمام وجوه تمدن را از حیثیات مختلف بازشناسی کرده و مولد اندیشه‌های فعال در سطح عموم باشد. نظریه‌پردازی تمدنی در حوزه اسلام، نیاز به صاحب اندیشه‌ای جامع‌الاطراف دارد که نگاه متعالی به هستی، شناخت‌شناسی معرفتی، انسان‌شناسی و جامعه‌شناسی داشته و مبانی آن را از مبدأ تفکری دین دریافته و قابلیت بازخوانی و مولدسازی عمومی آن را داشته باشد.

از آنجاکه در میان متفکرین اسلامی معاصر که دغدغه‌ی گفتمان‌سازی موحدانه و تمدنی داشته‌اند، شهید مطهری به‌عنوان نواندیش و مصلح اجتماعی مورد توجه جدی است، لذا در این پژوهش تلاش شده تا مجموعه نظرات ایشان در رابطه با تمدن نوین اسلامی و نقش توحید در این زمینه مورد بررسی قرار گیرد. شهید مطهری به اقتضای اندیشه خود، اولین توجهات در خصوص بازسازی تمدنی را منوط بر بافتار و ساختار اجتماع دانسته و با نگاه چندجانبه به انسان و هستی، بحث را از اولین لایه‌های ساخت اجتماع یعنی نیاز بشر به تکامل اجتماعی آغاز می‌کند. مبنای

اندیشه اجتماعی ایشان از بحث اجتماعی بودن انسان آغاز شده و با استناد به مدنی‌الطبع بودن انسان، زندگی اجتماعی و وجود روح جمعی در انسان‌ها را برخاسته از استعداد‌های ذاتی و غایت‌دار آنها می‌داند. این نظرگاه به عرصه‌ی سیاست و اجتهاد فقهی اسلامی نیز کشیده شده که در آثار ایشان قابل مشاهده است. اندیشه سیاسی استاد مطهری مجموعه‌ای از تأملات عقلانی، فلسفی و برگرفته از عقل و نقل است که دارای مبانی هستی‌شناسی و انسان‌شناسی بوده و از نظریه «جهان‌بینی» ایشان قابل پیگیری است.

با توجه به اینکه شکل‌گیری و تحقق هر تمدنی نیازمند مجموعه‌ای از بنیادهای نظری و عملی است، لذا در این پژوهش به دنبال پاسخگویی به این سؤالات هستیم که از منظر شهید مطهری تعریف صحیح تمدن نوین اسلامی چه بوده؟ نقطه ثقل تمدن نوین اسلامی چیست؟ و چه عواملی به‌عنوان مبانی نظری و بنیان‌های عملی این تمدن قابل بررسی و پیگیری هستند؟

به همین منظور در پژوهش حاضر تلاش گردیده تا همه‌ی مطالب و یادداشت‌های شهید مطهری با استفاده از روش تحقیق میان‌رشته‌ای و متن محور «تحلیل مضمون» بررسی شوند. تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند (Braun & Clarke, 2006: 80). به عبارت دیگر تحلیل مضمون راهبردی برای تقلیل و تحلیل داده‌هاست و به وسیله‌ی آن داده‌های کیفی، تقسیم‌بندی، طبقه‌بندی، تلخیص و بازسازی می‌گردند (Given, 2008: 867).

روش تحلیل مضمون یکی از روش‌های کارآمد برای تحلیل کیفی است که متون را در سه مرحله مورد تجزیه، بررسی و تحلیل قرار می‌دهد: الف. تجزیه متن و استخراج مضامین پایه ب. تشریح متن و شناسایی مضامین سازمان دهنده ج. ترکیب متن و تحلیل مضامین فراگیر (جهت آشنایی با مراحل اجرای روش ر.ک: عترت دوست و زاهد، ۱۴۰۲، صص ۵۳-۸۰).

پیشینه پژوهش

اگرچه پژوهش‌های زیادی در رابطه با موضوع تمدن اسلامی و مراحل و عوامل انحطاط آن صورت گرفته است و حتی در رابطه با موضوع خاص این پژوهش نیز آثار مشابهی وجود دارد،

ولیکن بررسی آنها نشان می‌دهد که اکثراً با زاویه دیدی متفاوت از این پژوهش به تحلیل مسئله یا نظرات اشخاص پرداخته‌اند. به‌عنوان مثال علی‌اصغر رجبی در کتاب «تمدن نوین اسلامی، چالش‌ها و راهبردها» صرفاً به بررسی چالش‌ها و راهبردهای تمدن نوین اسلامی پرداخته و تمدن‌سازی جدید را مستلزم احیای تمدن‌های کهن در قالب و اندیشه‌ای نو دانسته است (ر.ک: رجبی، ۱۳۹۸). رضا غلامی نیز در کتاب «فلسفه تمدن نوین اسلامی» در قالب ده درس‌گفتار، وجوه مختلف تمدن نوین را واکاوی نموده و سیاست غایبی اسلام را قرار دادن انسان در مسیر تکامل و تعالی و حرکت به سمت مبدأ عالم معرفی می‌نماید (ر.ک: غلامی، ۱۳۹۶). در مقاله‌ی «بایسته‌های تمدن اسلامی در اندیشه شهید مطهری» نیز که به لحاظ عنوان شبیه پژوهش حاضر است، صرفاً به بررسی معنای مفهومی تمدن از منظر شهید مطهری پرداخته و تمدن را، نظامی اجتماعی از اندوخته‌های مادی و معنوی انسان‌ها معرفی نموده که نمودی دیگر از فرهنگ جامعه است. مؤلف معتقد است که شهید مطهری، تمدن را از ثمرات دین اسلام دانسته که برآیندی از تحقق دین در جامعه مسلمانان است و چون دین اسلام ریشه در فطرت دارد، تمدن اسلامی نیز منطبق با فطرت الهی همه انسان‌هاست (ر.ک: حسینی، ۱۳۹۳).

در مقاله‌ی «تحقق تمدن نوین اسلامی با تأکید بر بیداری اسلامی» نیز تمدن به‌عنوان محصول باورها، نگرش‌ها، احساسات و رفتارهای انسان و ترکیبی از عوامل سخت‌افزاری و نرم‌افزاری معرفی شده که توسط نهادها و ساختارهای برآمده از جهان‌بینی و جهان‌نگری اسلامی ایجاد می‌شود (ر.ک: عبدالملکی و همکاران، ۱۳۹۷). پورعباس در مقاله‌ی «تأملی بر کارکرد توحید عبادی نسبت به مظاهر عینی تمدن نوین اسلامی» نیز افق غایبی امت اسلام و آرمان‌اعلای حرکت تکاملی انقلاب اسلامی در ایران، تحقق تمدن نوین اسلامی معرفی شده که بر اساس آموزه‌های اسلام و عنصر اساسی آن یعنی اصل توحید، شکل می‌یابد. این اصل به‌عنوان محور تحرک و پویایی تمدن اسلامی، شاکله‌ی فکری انسان‌ها را متحول نموده و جایگاه عبودیت در عرصه‌ی حیات اجتماعی را در قالب شناخت علت فاعلی هستی به ظهور می‌رساند (ر.ک: پورعباس و دیگران، ۱۳۹۷). در مقاله‌های «تمدن نوین اسلامی از آرمان تا واقعیت» (ر.ک: موالی زاده، ۱۴۰۰) و «نظریه تمدن نوین اسلامی از رویکردی فلسفی تا رویکرد تاریخی» (ر.ک: نجفی، ۱۳۹۹) نیز عمدتاً به پردازش تعاریف مطرح پیرامون تمدن اسلامی توجه شده و وجوه تمایز آن از دیگر تمدن‌های بشری معرفی گردیده است.

بر اساس پژوهش‌های متعدد انجام‌شده در رابطه با تمدن اسلامی، درنهایت می‌توان وجوه نوآوری و تمایز پژوهش حاضر را چنین برشمرد: ۱. تمرکز بر احصاء و تحلیل نظرات شهید مطهری به‌عنوان یکی از مهم‌ترین اندیشمندان و نظریه‌پردازان مسلمان که در عرصه‌ی انقلاب اسلامی ایران نقش حائز اهمیتی داشته است. ۲. تلاش جهت مفهوم‌سازی اصطلاح «تمدن توحیدی» به‌عنوان معادلی مناسب و حقیقی برای «تمدن نوین اسلامی». ۳. تلاش جهت تبیین مبانی نظری و بنیان‌های عملی تمدن توحیدی از منظر شهید مطهری. ۴. تفکیک قائل شدن میان فرایندهای نظام‌سازی به‌عنوان مهم‌ترین مبنای نظری با مردم‌سالاری دینی به‌عنوان مهم‌ترین بنیان عملی تحقق تمدن توحیدی.

۱. امکان‌سنجی رابطه میان تمدن و توحید

یکی از مهم‌ترین پرسش‌های مطرح در مباحث تمدنی این است که بر فرض وجود رابطه میان تمدن‌های بشری با اعتقادات مذهبی و دینی مردم، این رابطه در چه حدی است؟ و چه تأثیراتی بر شکل‌گیری و انحطاط آنها دارد؟ و چگونه می‌توان این رابطه را کنترل کرده و هدایت نمود؟ در پاسخ به این سؤالات باید توجه داشت که اگر تمدنی بخواهد در عرصه‌ی کلان و به‌مثابه یک کنشگر فعال ظاهر شود، نیازمند حوزه اعتبار و قدرت است. مقصود از اعتبار تمدنی میزان اثرگذاری شاخصه‌های آن تمدن است که بر نیروهای بیرون از خود اثر گذاشته و پویای رفتارهای اعضای آن را شکل دهد. حوزه اعتبار تمدنی دو کارکرد دارد: ۱. تولید و بازتولید تمدن در گستره تمدنی که برخی آن را «ژئوتمدن» تعبیر کرده‌اند ۲. سنجش قدرت یک تمدن با تمدن‌های دیگر (غلامی، ۱۳۹۶، ص ۴). با توجه به این مؤلفه، یکی از مصادیق تولید و بازتولید تمدن، حوزه اعتباری دینی و کار ویژه‌های آن است. حوزه اعتباری دین با عناصر مؤثری چون مصادر مکتوب (مؤلفه سطح علمی و عملی تمدن) و گذار از مرحله اضطراب (تأمین نیازهای اولیه مادی و معنوی برای ظهور، بقا و گسترش) در صورت شکست نظامی نیز می‌تواند بار دیگر به سطح تمدنی بازگشته و به بازیگر مؤثر تمدنی تبدیل شود. رصد این دو مؤلفه در قامت اعتبار تمدنی اسلام، دلالت بر اعتبار بالای تمدنی آن است و آثار عملی آن در بستر همبستگی تمدنی قابل‌مشاهده است. می‌توان این‌گونه نیز تعبیر کرد که قدرت همبستگی جامعه مدنی مقیاسی برای سنجش ظرفیت جامعه در توسعه تمدنی و پویایی تمدن است. یکی از حوزه‌های اعتبارزایی تمدنی، قدرت

گسترش آن است که هرچه تنوع و تکثر فرهنگی در یک تمدن بیشتر باشد و از درجه همبستگی بالایی برخوردار باشد، اعتبار و قدرت آن نیز بالاست (نوروزی فیروز، ۱۳۹۴ش، صص ۱۱۴-۱۱۶).

تحقق ایمان در مقیاس کلان اجتماعی، تنظیم مناسبات انسانی بر اساس یک حرمت معنوی، دینی و حبی، روحیه معنویت جمعی و پیوندهای عمیق انسانی، آرمانی است که ذیل تحقق تمدن اسلامی مورد توجه متفکرین اسلامی بوده است (پارسائیا، ۱۳۹۱، ص ۸۱). با توجه به اینکه تمدن سلسله نظام مناسبات انسانی است؛ لذا اسلامی شدن یا اسلامی بودن آن منوط بر وجود یک منبع مشترک تمدنی است که نوعی انسجام و وحدت در فرآیند تمدنی ایجاد کند.

بازشناسی رابطه تمدن و توحید، ارتباط مستقیمی با نحوه نیاز انسان‌ها به جامعه و دین است. شهید مطهری به این رابطه توجه نشان داده و می‌گوید: «یکی از قدیمی‌ترین تجلیات روح آدمی و اصیل‌ترین ابعاد وجود او، حس نیاز به پرستش است. هر زمان و هر جا بشر بوده نیاز به پرستش نیز وجود داشته است؛ منتها نوع و شکل پرستش معبود تغییر کرده است» (مطهری، ۱۳۸۶، ص ۲۱). ایشان در خصوص اصالت ذاتی و حیات مستمر دین معتقد است: «دین صد جان دارد. هر چیزی اگر یک‌بار میرانده شود برای همیشه می‌میرد، مگر دین که باز زنده می‌شود» (مطهری، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۳۸۸). ایشان برای بیان رابطه همیشگی دین و تمدن، اقتضانات بشری را نیز مورد توجه قرار می‌دهد: «پدیده‌های اجتماعی در مدتی که باقی هستند حتماً باید با خواسته‌های بشری تطبیق کند و یا باید وسیله تأمین خواسته‌های اولیه بشر باشند. دین از اموری است که علاوه بر ویژگی گفته‌شده، از امور فطری بشر نیز هست» (مطهری، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۳۸۶).

«توحید» می‌تواند به جامعه و حیات اجتماعی انسان معنای متعالی داده و مناسبات و روابط انسانی را به گونه‌ای تنظیم کند که نتیجه آن پیشرفت، تکامل، تعالی و سعادت باشد؛ بدین صورت که اگر توحید در نظام معنایی آحاد جامعه قرار بگیرد، همفکری، همدلی و امت واحده‌ای ایجاد می‌شود که نتیجه‌ی آن تحول در روح جمعی، مسئولیت‌پذیری همگانی و تکلیف‌مندی تمام ساختارهای امت واحده است. در حقیقت تمدن‌سازی بر مبنای توحید، جامعه‌پردازی با تأکید بر معرفت‌شناسی الهی- انسانی است که عقلانیت تعالی محور باب جدیدی در کسب حیات طیبه اجتماعی بازخواهد کرد. عقلانیت موجود در روح توحید، ابزار کادرساز در ایجاد روح معنویت، آینده‌نگری، واقع‌گرایی، تحلیل‌های صحیح جامعه‌ساز و پیشرفت است.

۲. مفهوم شناسی «تمدن توحیدی» از منظر شهید مطهری

شهید مطهری تبیین و تعریف «تمدن» را از پای‌بست آن یعنی ضرورت زندگی اجتماعی بشر آغاز می‌کند بدین‌صورت که «بشر دارای زندگی اجتماعی است و در اثر این زندگی اجتماعی تمدن و فرهنگ را به وجود آورده است که به یک حال باقی نمانده و شروعش از بربریت بوده و بعداً به سوی کمال پیش رفته است» (مطهری، ۱۳۶۶، ص ۵۲). در این تعریف ضرورت تحقق تمدن در قواره و حدود ضرورت حیات انسان است و از قاعده تکامل انسان نیز تبعیت داشته و تغییرات زمانی بر آن نیز اثر می‌گذارد (صحرايي، ۱۳۹۵، ص ۲۱).

شهید مطهری در تعاریف مختلف، تعبیر گوناگونی از تمدن دارند که در هر بخش آن، گزاره‌ها و ملزومات تمدن نیز بیان می‌شود. البته از منظر شهید مطهری هر تغییر و افزایش روند توسعه‌ای را نمی‌توان تکامل نامید و این‌گونه بیان می‌کنند: «هر توسعه و افزایشی را نمی‌توان تکامل نامید. مثلاً اگر شهری بزرگ شود تنها بر تعداد خانه‌های آن شهر افزوده‌شده و انسان‌ها متکامل‌تر نشده‌اند. اما اگر همان شهر را به‌عنوان یک واحد منسجم در نظر بگیریم که نظامات زندگی مردم حالت بهتری پیدا کرده بود، در این صورت متکامل‌تر شده است. از نظر ما راز تکامل را در فطرت انسان باید جستجو کرد و اینکه انسان به‌حسب فطرت خویش کمال‌جوست و در کمال‌جویی خودش حد یقف ندارد. این علت اصلی تکامل است» (مطهری، ۱۳۸۵، ص ۲۲۹).

از این تعریف می‌توان برداشت کرد که قاطبه بشر با تکیه بر فطرت الهی در مسیر تکامل و تمدن قرار می‌گیرند. استاد مطهری با استناد به وجود فطرت مشترک میان انسان‌ها، گاه عامل «فرهنگ» را مترادف و هم‌بطن تمدن قرار داده و از آن با عنوان روح تمدن نیز یاد می‌کند: «آنچه امروز تمدن نامیده می‌شود یعنی یک سلسله از علوم و فنون که برای زندگی بشر مؤثر و مفید است و یک سلسله آداب و مراسم که لازمه بهتر زیستن اجتماعی انسان است (صحرايي، ۱۳۹۵، ص ۴۹).

با جست‌وجو در مجموعه آثار شهید مطهری، یافتن تعریف «تمدن توحیدی» منوط به ملاحظاتی است که ایشان در واکاوی مفهوم اصطلاحی تمدن مدنظر قرار داده‌اند. شهید با بیان فطری بودن دین و توحید در ساحت حیات بشر، عملاً دین را از حیثه ذهن و انتزاع خارج نموده و به عرصه‌ی عینی آورده است. فهم حقیقی و عینی توحید اعتقادی زمانی میسر است که ساختاری به نام «توحید اجتماعی» دغدغه بشر برای زیست مطلوب و تحقق آرمان مطلوب باشد. توحید

اجتماعی به‌عنوان زیرساخت و بستر فهم اجتماعی از توحید، منادی نظام اجتماعی نوینی است که حاکمیت غایی و اصیل آن از آن خداست. درحقیقت اصل جهان‌بینی توحیدی که در اندیشه فلاسفه اسلامی مطرح شده است، خاستگاه اولیه طرح «توحید اجتماعی» است. از نگاهی دیگر، افق ترسیم‌شده در دین اسلام برای تنظیم حیات بشر منوط به تکمیل منظومه توحیدی در بطن اجتماع و پاسخگویی به نوپدیدهای زندگی بشری است که بتواند الگوی ذهنی را تبدیل به الگوی عملی و اجرای طرح زندگی توحیدی، نظام توحیدی و تمدن توحیدی کند. در اصل «توحید اجتماعی» کنش حقیقی و تعامل عملیاتی در بستر اجتماع است که قواره اندام‌واره جامعه و جایگاه قرار گرفتن افراد و قوانین را تعدیل و اصلاح می‌کند (خامنه‌ای، ۱۳۹۲، ص ۱۷۶).

از نگاه دیگر، گفتمان اسلام با محوریت توحید به دلیل مفصل‌بندی دال‌های موجود در خود بیشترین تطابق را با دال مرکزی توحید داشته و این امر قدرتمندی ویژه‌ای برای گفتمان اسلام فراهم می‌کند. لذا ماهیت تمدن اسلامی از حیث توجه به الله با تمدن‌های رقیب بسیار متفاوت است. این ماهیت باعث شده تا اندیشه‌ی عملکردی اسلام در صحنه فردی و اجتماعی مجهز به قدرت نرم‌افزاری توحید باشد که با روح و وجدان فطری انسان‌ها سروکار داشته و محور تصمیمات، راهبردها و مشی حیات انسان‌ها قرار بگیرد. در این اندیشه دو نوع نگاه به دین رخ می‌دهد: الف. دین دارای سلسله آموزه‌هایی برای جامعه است که راهبرد مدیریتی بهتری ارائه می‌دهد. ب. فهم کل دین با رویکردی اجتماعی که هسته تمدن نوین را پایه‌ریزی می‌کند.

در یک نگاه کلی، کاربست ویژه توحید اجتماعی، ایجاد جامعه سالم، عدالت‌پیشه و تنظیم جامعه‌ای با تکیه بر عنصر یگانگی خداست؛ این امر بر تمام ادوار زندگی و ساحت اجتماعی اثر گذاشته و در قالب عدالت و دادگری اجتماعی روابط سالم را فراهم می‌سازد. جامعه توحیدی با تسلط بر عناصر طبیعی، آنها را در جهت غایی رفتار اجتماع هدایت کرده و به اصلاح مسائل اجتماعی می‌پردازد. تدوین آرمان‌های مشترک و حیات اجتماعی دانسته که ذیل جهان‌بینی تعریف می‌شود. لذا انسان کنشگر در واقعیت اجتماعی می‌تواند با کنش در سطح آگاهی، شعور و اراده انسانی بر جامعه اثر بگذارد و هویتی جمعی ذیل اهداف و غایات خلق کند.

از منظر شهید مطهری، در سلسله‌مراتب فرآیند تمدن‌سازی، ابتدا لایه‌های عمیق اندیشه محور شکل می‌گیرد که ثبات و پایداری این لایه‌ها در بستر اصلاح‌گری عمومی و مردم‌سالاری توحیدی

نمایان می‌شود. در این صورت ماحصل پردازش عینی اندیشه و جهانبینی توحیدی، تولید «توحید اجتماعی» است که مجموعه تکالیف و مسئولیت‌های انسانی در حوزه تمدنی را تعیین می‌کند (مطهری، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۲۴۸). مبرهن و واضح است مجموعه این تکالیف و مسئولیت‌های بشری به مبانی نظری و بنیان‌های عملی نیاز دارند تا جهت‌دهی شده و در مدار تمدنی قرار بگیرند. لذا در این پژوهش مجموعه یافته‌های تحقیق به دو مقوله کلی مبانی نظری و بنیان‌های عملی تقسیم‌شده و نتایج طبق تعاریف بیان‌شده، ذیل این دو مقوله تحلیل و بررسی می‌شوند.

۳. مبانی نظری تمدن توحیدی از منظر شهید مطهری

در ساخت هر مجموعه کلانی که اجزای متناظر ذی‌شعور دارد، بایسته‌های نظری و اولیه‌ای نیاز است تا بتواند ابزارهای دقیق شناخت و تحرک را در دسترس قرار دهد. وجود مبانی نظری تمدن توحیدی از دو جهت مهم هستند؛ اول، ابزار تمایزسازی میان این تمدن و تمدن‌های دیگر را در اختیار قرار می‌دهد. دوم، در ارائه‌ی ایدئولوژی و تولید بنیادهای اندیشه محور، تمامی ساحت‌های انسانی و مجموعه ارتباطات با جهان و امر الهی را در نظر می‌گیرد. لذا، مسیر حرکت از بستر انسان و بازسازی انسان تمدنی آغاز و به تمدن توحیدی منتج خواهد شد.

پس از مطالعه‌ی دقیق و تحلیل مجموعه کلی آثار شهید مطهری، مؤلفین مقاله به این نتیجه رسیدند که مهم‌ترین مبانی نظری شکل‌گیری تمدن توحیدی از منظر استاد را می‌توان ذیل دو عنوان کلی «نظام سازی توحیدی» و «تکامل اجتماعی» دسته‌بندی نمود که هر کدام، زیرشاخه‌ها و مصادیق متعددی به شرح ذیل دارند:

۳-۱. نظام سازی توحیدی

«نظام» به مجموعه عناصری گفته می‌شود که میان آنها به شکل معینی پیوند هست و کلی واحدی را به وجود می‌آورند. نظام دارای چند ویژگی است؛ مجموعه‌ای واحد، منسجم از اجزاست که به یکدیگر وابسته‌اند؛ هر جزء نقشی تعریف‌شده دارد که بر بقای کل و بقای اجزای دیگر اثر می‌گذارد. مقصود از «نظام سازی» نیز ساخت، ارائه و کشف مؤلفه‌های هماهنگ، منسجم و هدفمند است که هر یک کارکردهای ویژه خود را دارند. این مجموعه، عناصر به‌هم‌پیوسته‌ای از مؤلفه‌های نرم‌افزاری را کنار هم قرار می‌دهد و با تکاپویی روشمند با بهره‌گیری از منابع عقلی،

ارزشی و هنجاری هر مکتب به دست می‌آید (سیدباقری، ۱۴۰۰، ص ۲۵).

در نظام سازی می‌توان چند رویکرد داشت: الف. «رویکرد حداقلی» که اندیشه تک‌بعدی و فردی محور قرار می‌گیرد و انگیزه‌ی تشکیلاتی در آن نیست و منحصر به اصلاح امور فردی است. ب. «رویکرد حداکثری» که با گذر از نگاه فردی به مسائل، نگاه اجتماعی و سیاسی معنا می‌یابد. با تمسک به منابع و ارزش‌ها، حلقه‌ای از اهداف برای تنظیم امور اجتماعی تدوین می‌شود که مختص گروه‌های تعریف‌شده است و درنهایت می‌توان با کشف و استنباط آنها، قواعدی را جهت تشکیل حکومت به دست آورد (مطهری، ۱۳۹۲، ص ۱۲۳). مانند ظرفیت حکومتی فقه شیعه که امام خمینی (ره) نیز بر آن دلالت کرده‌اند: «الاسلام دین‌السیاسیه بشئونها، یظهر لمن له اذنی تدبر فی احکامه الحکومیه و السیاسیه و الاجتماعیه» (موسوی خمینی، ۱۳۷۷، ص ۱۲۵).

این اندیشه نشان می‌دهد که از خلال نگرش حداکثری می‌توان بر اصول نظام سازی مبتنی بر فقه شیعه تکیه کرد. در این زمینه شهید مطهری معتقد است که اسلام به افراد کار ندارد و حکم را روی حیثیات و عناوین کلی می‌برد که این کار نوعی قابلیت ایجاد می‌کند. قانون‌های وضع‌شده در اسلام به شکل قضایای حقیقیه هستند؛ یعنی فطرت اشیاء را در نظر گرفته و روی طبیعت اشیاء حکم برده است (مطهری، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۳۳).

فقه شیعه تئوری واقعی و کامل اداره انسان و اجتماع از گهواره تا گور است. لذا با این گزاره‌ها می‌توان ادعا کرد که فقه شیعه توان بازسازی و روزآمدی در خویش و نظام‌پردازی را دارد. بر اساس الگوی اراده و اختیار خردورزی انسان، فقه، روح واحد، هدفمند، منسجم را از مبانی بنیادین اسلام استنباط می‌کند. در فقه شیعه هنجارهای نظام‌سازی و مسیر کلی حرکت جامعه بر اساس وجوب التزام به کلیت و چهارچوب ارزشی نظام محقق می‌شود. بر اساس تدوین شارع، مقصد اول در تنظیم نهاد و ساختار امت و نظم جامعه اسلامی، مدار وحدت و برتری شریعت بر عادات است. لذا متن واقعی این نهاد دایره مدار «توحید» و استناد به حقیقت یگانگی خداوند در تنظیم تمام امور حیات بشری است. این مقصد از اموری است که عقل انسان به برتری آن حکم می‌دهد به همین دلیل شهید مطهری بیان می‌کند: «احکام تابع مصالح و مفاسد نفس‌الامری هستند که غالباً در دسترس ادراک بشری هستند و عقل بشری می‌تواند این امور را درک کند زیرا عقل، حجت باطنی است» (خسروپناه، ۱۳۸۲، ص ۱۶).

در همین خصوص شهید مطهری بیان می‌کند که: «اسلام از طرفی دعوی جاودانگی دارد و از طرفی دیگر در تمام شئون زندگی مداخله کرده است؛ از رابطه فرد با خدا تا روابط اجتماعی افراد و رابطه انسان با جهان. اگر اسلام مانند برخی ادیان به مجموعه اعمال عبادی خشک قناعت کرده بود چندان مشکلی نبود اما باوجود این همه قوانین مدنی، جزایی، قضایی چه باید کرد؟» (مطهری، ۱۳۷۳، ص ۵۶). در حقیقت این دستورها زمینه را برای رسیدن به قوانین نهادینه‌ساز و ساختارساز فراهم می‌کند. اما بستر نهادینه شدن این قوانین تا حصول تمدن، منوط به شناخت جامعه و مسیر تکاملی آن تا نظام سازی تمدنی است.

۲-۳. تکامل اجتماعی

با تعریفی که شهید مطهری از جامعه و نحوه ترکیب آن در آثار خود ارائه داده‌اند، می‌بایست صیوروت و تگون جوامع را از نظر ایشان مورد بررسی قرار داد؛ زیرا تکامل اجتماعی جوامع در این مدعا از اصول نظام‌سازی تمدنی است. بحث از کمال‌جویی از جمله مباحثی است که در علوم متعدد مدنظر قرار گرفته است. طرح این سؤال که آیا تطورات اجتماعی در بستر تاریخ در جهت ثابتی است یا سمت و سویی دارد؟ و اگر سمت و سویی دارد در جهت تکاملی است یا در سیر زندگی انسان‌ها بالضروره تکاملی نیست و دارای مسیرهای متعدد است؟ مورد توجه شهید مطهری قرار گرفته (لک زایی، ۱۳۸۱، ص ۵۱) و از دریچه فلسفه اسلامی این چنین پاسخ می‌دهد: «در فلسفه اسلامی قائلان به حرکت جوهری برای اصل تکامل مرتبه عالی قائل هستند» (مطهری، ۱۳۶۸، ج ۴، ص ۲۸). بر این اساس تحول‌پذیری در ذات هر موجود حادثی وجود دارد و جامعه از جهت حادث بودن امکان ندارد بدون تحرک و تکامل باشد و این تکامل در سرشت هر جامعه‌ای نهفته است و از آن قابل تفکیک نیست. اما پیش از بررسی روند تکاملی اجتماع لازم است بر نگاه شهید مطهری و تعریف ایشان از جامعه تأملی داشته باشیم و فهم صحیحی از تکامل اجتماعی مدنظر ایشان در سیر نظام‌سازی تمدنی داشته باشیم.

شهید مطهری در تعریف جامعه نوشته است: «مجموعه‌ای از افراد انسانی که با نظامات و سنن و آداب و قوانین خاص به یکدیگر پیوند خورده‌اند و زندگی دسته‌جمعی دارند، جامعه را تشکیل می‌دهند. زندگی دسته‌جمعی این نیست که گروهی از انسان‌ها در کنار یکدیگر و در یک منطقه، زیست کنند و از یک آب‌وهوا و مواد غذایی استفاده کنند. زندگی اجتماعی به معنی ماهیت

اجتماعی داشتن است. نیازها، کارها و فعالیت‌های انسان ماهیت اجتماعی دارند و نیازمند سلسله نظامات هستند و از طرفی نوعی اندیشه، ایده و خلق‌و‌خو بر عموم مردم حکومت می‌کند که به آن‌ها وحدت و یگانگی می‌بخشد. به تعبیر دیگر جامعه یعنی: مجموعه‌ای از انسان‌ها که در جبر یک یک سلسله از نیازها و تحت نفوذ یک سلسله از عقیده‌ها و آرمان‌ها در یکدیگر ادغام شده و در یک زندگی مشترک غوطه‌ورند» (مطهری، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۵۹).

استاد معتقد است که جامعه ترکیبی از افراد است و در توضیح چگونگی این ترکیب چند صورت را بیان می‌کند:

الف. ترکیب اعتباری: برخی ترکیب جامعه را اعتباری می‌دانند که از گردهمایی انسان‌ها ایجاد شده که هویت جدیدی را پدید نمی‌آورند. در این نظریه با ترکیب افراد تأثیر و تأثر جدیدی پیدا نمی‌شود تا ترکیب حقیقی حاصل شود. شهید این نظریه را مربوط به عده‌ای می‌دانند که اصالت فردگرایی افراطی هستند و برای جامعه هیچ واقعیتی در نظر نمی‌گیرند.

ب. ترکیب صناعی: این ترکیب جنبه حقیقی دارد، هرچند ترکیب طبیعی نیست. در این ترکیب اجزاء ماهیت خود را از دست نمی‌دهند. طرفداران این نظریه به اصالت فرد تکیه کرده اما در عین حال برای جامعه نیز نهادهایی قائل است که تغییر در هر کدام از نهادها در دیگر نهادها تغییر ایجاد می‌کند.

ج. ترکیب طبیعی: در این ترکیب، اجزا تمام هویت خود را از دست داده و در کل جدید مستحیل می‌شوند. عده‌ای جامعه را ترکیب طبیعی می‌دانند که ترکیب روح‌ها، اندیشه‌ها، اراده‌ها و خواست‌هاست. طبق این نظر، هم فرد و هم جامعه دارای اصالت هستند. شهید با تأیید این نظریه می‌گوید: «درست است که جامعه از افراد تشکیل می‌شود و دارای اراده و وجدان است ولی استقلال نسبی افراد محفوظ است. افراد انسانی، یعنی روح فردی در مقابل جامعه، یعنی روحی جمعی مجبور و مسلوب الاختیار نیست» (مطهری، ۱۳۷۲، ص ۱۳۸).

د. ترکیب فراطبیعی: افراد انسانی در مرحله قبل از وجود اجتماعی، هیچ‌گونه هویت انسانی ندارند و شخصیت آنها محصول روح جمعی است و در مقابل جامعه استقلال اثر ندارند. از این جهت وجدان فردی افراد مظهري از وجدان جمعی است. بنابراین «جامعه مرکب حقیقی از

انواع مرکب طبیعی است ولی ترکیب روح‌ها، اندیشه‌ها، عاطفه‌ها، خواست‌ها و اراده‌ها است. افراد انسانی با سرمایه‌ای فطری وارد اجتماع شده و هویت روحی جدید و روح جمعی می‌یابند» (مطهری، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۴۵۱).

ایشان معتقد است که این نظر مطابق با معارف قرآن کریم نیز هست؛ زیرا در قرآن به وجود فراتر از کنشگران انسانی در ساحت اجتماع اشاره دارد: «قرآن برای امت‌ها سرنوشت مشترک، نامه عمل مشترک، فهم و شعور مشترک، عمل و طاعت مشترک قائل است. بدیهی است که اگر این امت وجود عینی نداشته باشد، نامه عمل مشترک معنا ندارد. این‌ها دلیل است که قرآن به نوعی حیات قائل است که حیات اجتماعی است» (مطهری، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۵۳۱). بنابراین، جامعه به حکم اینکه حیات مستقل دارد قوانین و سنت‌ها، طبیعت و شخصیت مستقل از افراد دارد و به اقتضای طبیعت خود عمل می‌کند.

جامعه ترکیب حقیقی خارجی افراد است. انسان‌ها پس از کنش‌های متقابل که در رفتارشان ایجاد می‌شود، استعداد پذیرش صورت جدیدی را پیدا می‌کنند و پس از اتحاد با آن صورت ترکیب جدیدی به نام «جامعه» متولد می‌شود که به استناد آیات قرآنی دارای وجود و شخصیت حقیقی مستقل است (مطهری، ۱۳۸۳، ج ۴، ص ۳۹۷). ایشان قبل از تبیین تکامل جامعه‌ها، علل پیدایش تمدن‌ها از بستر تکامل جوامع را اینگونه تعریف می‌کنند: «آنچه به علل پیدایش تمدن‌ها و انحطاط آنها و شرایط حیات اجتماعی و قوانین کلی حاکم بر همه جوامع در همه ادوار مربوط می‌شود، ما آنها را قوانین «بودن» جامعه اصطلاح می‌کنیم و آنچه به علل ارتقای جامعه از دوره‌ای به دوره دیگر و از نظامی به نظامی مربوط است را قوانین «شدن» جامعه اصطلاح می‌کنیم»، لذا پس از پذیرش وجود یک روح و شخصیت حقیقی برای جامعه، بحث «تکامل جامعه» را مطرح می‌کنند: «روند کلی جوامع و تاریخ، روندی تکاملی و رو به رشد است. جامعه به اعتبار اینکه خودش یک حیات دارد، می‌تواند متکامل باشد؛ زیرا شخصیت دارد و اعتباری نیست» (مطهری، ۱۳۷۲، ص ۴۱۳). به عبارت دیگر ایشان جامعه را «انسان الکُل» می‌دانند.

۳-۳. فطرت گرایی

فهم صحیح سیر تکامل اجتماعی با تمرکز بر نظریه «فطرت» شهید مطهری قابل فهم است. استاد

برای اثبات روند تکاملی جوامع، به نظریه «فطرت» استناد کرده و غلبه دائمی حق بر باطل را مطرح کرده‌اند بدین صورت که: «خداوند در وجود همه انسان‌ها سلسله‌ای از شناخته و گرایش‌های واحد به صورت فطری قرار داده که حرکت انسان در جهت به فعلیت رسیدن این استعدادها و گرایش‌هاست» (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۲۱، ص ۴۵۱). با این دیدگاه، تمامی جوامع حرکتی تکاملی دارند و تحقق یک جهان واحد نوین غیرممکن است؛ لذا مسئله‌ی دیگری مطرح می‌شود که اگر قائل به تعدد و تنوع جوامع باشیم در این صورت تعدد ماهیت و تعدد انواع جوامع داریم؟ شهید در پاسخ به این سؤال در مبحثی دیگر چنین می‌گویند: «بهترین راه پاسخ به این سؤال توجه به خود انسان است. انسان نوع واحد است به حکم فطرت و طبیعت خود اجتماعی است. نوع انسان برای اینکه به کمال لایق خود برسد گرایش اجتماعی دارد و زمینه روح جمعی را فراهم می‌کند. روح جمعی خود به منزله وسیله‌ای است که نوع انسان را به کمال نهایی خود می‌رساند. لذا، این نوعیت انسان است که مسیر روح جمعی را تعیین می‌کند. به عبارت دیگر، روح جمعی در خدمت فطرت انسانی است. پس تکیه‌گاه روح جمعی، روح فردی است. چون نوع انسان واحد است جامعه‌های انسانی نیز ذات و ماهیت یگانه دارند» (مطهری، ۱۳۸۹، ص ۸۷).

بنابراین، طبق نظریه «اصالت فطرت» و مدنی بالطبع بودن انسان، روح جمعی جامعه اهرمی است که فطرت نوعی انسان برای وصول به کمال نهایی خود انتخاب کرده است. جامعه‌ها، فرهنگ‌ها و تمدن‌ها به سوی یگانه شدن، متحدالشکل شدن و درنهایت امر، در یکدیگر ادغام شدن سیر می‌کنند و آینده جوامع انسانی، جامعه جهانی واحد تکامل یافته است. شهید معتقد است که جامعه همان‌گونه که در عرصه ساختاری در طول زمان تکامل پیدا می‌کند در عرصه ارزشی نیز تکامل می‌یابد (مطهری، ۱۳۸۶، ج ۲۵، ص ۱۱۴).

ایشان تحقق نظم نوین آینده را بر مبنای نظریه تکامل اجتماعی و فطرت‌گرایی این‌گونه پیش‌بینی می‌کنند: «بنابر نظریه اصالت فطرت و اینکه وجود اجتماعی انسان و زندگی اجتماعی او و روح جمعی جامعه وسیله‌ای است که فطرت نوعی انسان برای وصول به کمال نهایی خود انتخاب کرده است؛ باید گفت جامعه‌ها، تمدن‌ها و فرهنگ‌ها به سمت یگانه شدن و متحدالشکل شدن و ادغام شدن سیر می‌کنند. جامعه جهانی آینده، جهانی واحد و تکامل یافته است که در آن همه ارزش‌های امکانی انسانیت به فعلیت رسیده و انسان به کمال حقیقی خود و انسانیت اصیل

خود دست خواهد یافت» (مطهری، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۱۳۹). نکته مهم اینکه تکامل تدریجی جوامع و تمدن‌سازی آن‌ها، یک امر جبری و مطلق برای تمام زمان‌ها و مکان‌ها نیست بلکه مجموع جوامع در مجموع زمان‌ها متکامل بوده‌اند. به همین دلیل در برخی ادوار برخی تمدن‌ها دچار انحطاط شده و تمدن جدیدی جایگزین آنها شده است. استاد معتقد است که اگر بشر نسبت به زمان‌های قبلی خود جلوتر نبود، باقی نمی‌ماند؛ یعنی در طبیعت اگر یک موجود صلاحیت برای بقا نداشته باشد معدوم می‌شود (مطهری، ۱۳۸۶، ج ۱۵، ص ۶۸).

تکامل اجتماعی موردنظر شهید مطهری بر اساس نظریه فطرت، ملاک‌ها و معیارهای ویژه‌ای دارد که به شرح ذیل است:

الف. وابستگی به ایمان و ایدئولوژی: استاد معیار تکامل انسان را ایمان به خدا دانسته و چنین می‌گویند: «خود ایمان به خدا هدف است و به عبارت دیگر، خود خدا هدف است. ایمان، پیوند انسان با حق است و نفس پیوند انسان با حق، از نظر اسلام کمال است» (مطهری، ۱۳۷۳، ص ۸۵). طبق آنچه در نظریه فطرت گفته شد جامعه نیز همانند انسان دارای ماهیت و طبیعت «دانی» و «عالی» است و جامعه ایده‌آل انسانی، جامعه انسان به عقیده و آرمان رسیده است (مطهری، ۱۳۶۸، ج ۲۵، ص ۳۵۶) لذا جامعه انسانی هراندازه متکامل‌تر شود، استقلال و حاکمیت بیشتری بر حیات مادی پیدا می‌کند و چون سیر حرکت به سوی آزادی، حاکمیت بیشتر روح است لذا، انسان آینده، انسان عقیده و ایمان و مسلک است (مطهری، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۲۸۴).

ب. تلاش برای رشد آگاهی و آزادی: اسلام جانب‌دار آزادی است اما آن آزادی را می‌پذیرد که با معیارهای اسلامی و فطرت بشری سازگار باشد. آزادی از خصلت‌های درونی انسان‌هاست و روح آزادی‌خواهی در تمام دستورات اسلامی به چشم می‌خورد (مطهری، ۱۳۷۵، ص ۹۴). انسان در اثر همه‌جانبه بودن تکاملش تدریجاً از وابستگی‌اش به محیط طبیعی و اجتماعی کاسته و به نوعی وارستگی که مساوی با وابستگی به عقیده و ایمان و ایدئولوژی است، افزوده می‌شود. این امر در آینده به آزادی کامل معنوی یعنی وابستگی کامل به عقیده و ایمان و مسلک خواهد رسید؛ انسان از اسارت طبیعت آزاد شده و به حاکمیت بر طبیعت می‌رسد (مطهری، ۱۳۶۶، ص ۴۹).

ج. اصالت دادن به فطرت بشری: انسان‌ها قبل از ورود به جامعه، هستی و ماهیت ویژه خود

را یافته‌اند و ماهیت ویژه انسان‌ها به گونه‌ای است که گرایش به‌غایت و هدف معینی دارند. انسان‌ها بدون پیش‌فرض وارد جامعه نمی‌شوند بلکه با جهت‌گیری از پیش تعیین‌شده وارد جامعه می‌شوند که «فطرت» است (مطهری، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۲۱۴). شهید مطهری رشد و تکامل اجتماعی در سایه تمدن توحیدی را اصالت دادن به فطرت پاک بشری دانسته که خدای متعال به اقتضای آفرینش انسان را بدین‌صورت خلق کرده و فطرتی غیر اکتسابی به او عطا کرده است. فطرتی که در عموم افراد وجود دارد و همه انسان‌ها از آن برخوردارند (مطهری، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۱۲۳). ایشان فهم صحیح از نقش فطرت در تکامل جامعه و نظام سازی توحیدی را منوط به اصالت بخشیدن به نقش فطرت در ترسیم برنامه‌های فردی و اجتماعی انسان می‌داند.

در همین خصوص شهید مطهری معتقد است: «نوع انسان برای اینکه به کمال لایق خود برسد گرایش اجتماعی دارد که زمینه روح جمعی را فراهم می‌کند. روح جمعی خود وسیله‌ای است که نوع انسان را بر کمال نهایی خود می‌رساند. اما این نوعیت انسان است که مسیر روح جمعی را تعیین می‌کند. به عبارت دیگر، روح جمعی نیز به‌نوبه خود در خدمت نوع انسان است. این فطرت تا انسان باقی است به کار و فعالیت خود ادامه می‌دهد. بنابراین تکیه‌گاه روح جمعی، روح فردی است» (مطهری، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۴۳).

لذا طبق این دیدگاه سرآغاز ایجاد تحول فرد است نه جامعه. به همین دلیل است که شهید بر اصلاح امور فردی جامعه اقدام می‌کنند و بستر (توحید اجتماعی) را (توحید فردی و نظری) می‌دانند. بر این اساس به‌منظور تمدن سازی توحیدی باید توجه داشت که اول؛ فطرت علت تکامل اجتماعی است. دوم؛ فطرت تعیین‌کننده غایت تکامل اجتماعی است (مطهری ۱۳۸۶، ج ۱۳، ص ۹۷).

۴. بنیان‌های عملی تمدن توحیدی از منظر شهید مطهری

با توجه به ساختار آینده جوامع و اهمیت آن در تمدن‌سازی، حیثیتی اجتماعی باید وجود داشته باشد تا ساحت نظری تمدنی سازی و ساحت عملی تمدن سازی را برعهده گرفته و مسائل نوپدید انسان در عرصه‌ی زیست و حیات اجتماعی و تمدنی‌اش را پاسخگو باشد. مطالعه و تحقیق و تفحص در مجموعه آثار استاد شهید مطهری چنین نشان می‌دهد که این اندیشمند قرآنی و مصلح اجتماعی به‌منظور ترسیم شاکله تمدن توحیدی مدنظر خود، در ضمن ترسیم مبانی نظری،

به تبیین بنیان‌های عملی چگونگی تحقق تمدن توحیدی نیز پرداخته است که اهمّ موارد آن به شرح ذیل می‌باشد:

۴-۱. مردم‌سالاری دینی

شهید مطهری، اسلام را طرفدار مردم‌سالاری و دارای شاخصه آزادی مخالف و حق انتخاب مردم آن‌هم به نحو بی‌نظیر، معرفی و تبیین می‌کند. از نظر اسلام مردم بر فطرت حق‌طلبی، حق‌جویی و حق‌شناسی خلق شده‌اند و اسلام نیز متین‌ترین، معقول‌ترین و فطری‌ترین اندیشه‌ها را ارائه می‌کند؛ از این‌رو اگر مردم در انتخاب آزاد باشند و اندیشه‌های مختلف به‌درستی ارائه و تبیین شود، هیچ فکر و اندیشه‌ای به‌اندازه اندیشه‌های اسلامی جذابیت ندارد و ایده‌های دیگر همگی مغلوب خواهند شد. از نظر ایشان «مردم‌سالاری دینی؛ یعنی توحید اجتماعی و قانون خدا را، قانون اداره اجتماع قرار دادن و مردم‌سالاری لیبرال؛ یعنی نفی توحید اجتماعی و قانون برخاسته از هوا و هوس خود را قانون اداره اجتماع قرار دادن» (مطهری، ۱۳۷۰، ص ۲۵۳). در مردم‌سالاری و حکومت مردم، قانون و مجری ناشی از اراده، خواست و انتخاب اکثریت است؛ خواه اکثریت مردم خواسته‌های نفسانی بی‌قید و رهای خود را در قالب قانون بریزند و تصویب کنند یا مکتب یا دینی را پذیرفته و احکام و شرایع آن مکتب یا دین را به‌عنوان قانون بپذیرند. اولی را مردم‌سالاری لیبرال و دومی را مردم‌سالاری مکتبی یا دینی می‌نامیم (دال، ۱۳۷۸، ص ۱۵۹) البته این یک تفاوت اصولی و مهم و به‌اندازه تفاوت میان توحید و شرک است. در توحید انسان عبد خداست و مطیع فرمان خداست اما در شرک، انسان از بندگی خدا آزاد و تابع هوا و هوس خویش است.

از نگاه شهید وجه دیگر آزادی اجتماعی، آزادی نشر عقاید مخالفان است که همیشه به سود اسلام بوده و سبب شده که تفوق استدلالی و استحکام منطقی عقاید اسلام بیشتر روشن شود. ایشان می‌گوید: «تجربه‌های گذشته نشان داده است که هر وقت جامعه از یک نوع آزادی فکری ولو از روی سوءنیت برخوردار بوده است، این امر به ضرر اسلام تمام نشده بلکه درنهایت به سود اسلام بوده است. اگر در جامعه ما، محیط آزاد برخوردار آرا و عقاید به وجود بیاید؛ به‌طوری‌که صاحبان افکار مختلف بتوانند حرف‌هایشان را مطرح کنند و ما هم در مقابل، آرا و نظریات خودمان را مطرح کنیم، تنها در چنین زمینه سالمی خواهد بود که اسلام هر چه بیشتر رشد می‌کند. من هرگز از پیدایش افراد شکاک در اجتماع که علیه اسلام سخنرانی کنند و مقاله بنویسند، متأثر که

نمی‌شوم هیچ، از یک نظر خوشحال هم می‌شوم چون می‌دانم پیدایش این‌ها سبب می‌شود که چهره اسلام بیشتر نمایان شود» (مطهری، ۱۳۶۴، صص ۶۵-۷۳). لذا باید گفت که شهید مطهری نیاز به آزادی در بستر اجتماع را نیروی مکمل تحرک جامعه دانسته و به همین دلیل به تبیین آزادی اجتماعی پرداخته‌اند (یزدی، ۱۳۷۹، ص ۴۳)

شهید مطهری با تکیه بر مبانی خاصی، این آزادی‌ها را مطرح می‌کند که عبارت‌اند از:

۱. فطرت حق‌شناس، حق جو و حق طلب انسان‌ها؛ دولت اسلامی در عین اینکه باید آزادی مخالف و عرضه اندیشه‌های دیگر را تضمین کند، موظف به تبیین حق و دفاع عقلانی و منطقی از حق است.
۲. مستدل، منطقی و عقلانی بودن حق و بی‌پایه و بی‌منطق بودن باطل.
۳. مکلف بودن انسان به شناخت و پذیرش حق، که لازمه‌ی این تکلیف وجود راه‌های مختلف، افکار گوناگون حق و باطل و آزادی انسان‌ها در پذیرش این افکار است. از نظر استاد شهید وجود اختلاف در عقیده و ایده و روش بالعرض نه بالذات مطلوب است؛ زیرا تا جنگ عقاید در کار نباشد و ایده‌ها و روش‌های مخالف، افراد را به‌سوی خود نخواند، نه حقیقت ایمان و مسائلی که باید به آنها ایمان آورد، روشن می‌گردد و نه سیر روحی بشر به‌سوی حقایق ایمانی صورت می‌پذیرد (مطهری، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۸۷).

۲-۴. احیا و اصلاح فکر دینی

از زمان سید جمال‌الدین اسدآبادی در جهان اسلام این پرسش به وجود آمد که چرا در دوره زوال و انحطاط به سر می‌بریم؟ احیای تفکر اسلامی از دغدغه‌های شهید مطهری است که در کتاب عدل الهی ایشان بازتاب دارد (ر.ک: مطهری، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۸۹). ایشان وظیفه خاصی را در قبال دین مطرح می‌کنند که همانا مسئله احیاء و اصلاح فکر دینی است: «در بحث تقوا همان‌طور که گفتم هم ما باید از تقوا محافظت کنیم و تقوا از ما؛ در مساله دین هم ما باید دین را احیا کنیم و هم دین ما را زنده و احیا کند. اینکه ما باید دین را احیا کنیم به این معناست که باید آن را فهم درست و دقیق کنیم و تبلیغ کرده و آن را گسترش دهیم. اینکه دین ما را احیا کند به این معناست که با دستورالعمل‌ها به ما حیات انسانی بدهد» (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۳۷۵). ایشان در کتاب ده گفتار خود چنین بیان می‌کنند: «اشکالی ندارد که ما محیی دین باشیم و وظیفه داشته باشیم محیی دین باشیم در عین اینکه دین حیات ماست و منظورمان از احیاء، احیای تفکر خود ماست.

دین زنده است و هرگز نمی‌میرد، یعنی حقیقت دین قابل مردن نیست» (مطهری، ۱۳۸۷، ص ۲۱۶). از نگاه شهید مطهری، ایدئولوژی اسلامی با چند خصیصه زنده و پویاست: ۱. شورانگیزی و تحرک بخشی ۲. نگاه واقع‌گرایانه در مورد خدا، انسان و جهان ۳. وسعت نظم و تسامح با پیروان و سایر ادیان (مطهری، ۱۳۶۴، صص ۶۸). استاد مطهری پیشینه احیاگری را به زمان پیامبران نخستین منسوب می‌داند که هر پیامبری به احیا و زنده نگه‌داشتن تعالیم پیامبران پیشین می‌پرداخت. با ایجاد تحریف در فاصله زمانی بعثت دو پیامبر، مسخ و دگرگونی ایجاد می‌شد که پیامبر را ناگزیر از احیای دین می‌کرد. این امر بعد از خاتمیت، شکل جدیدی پیدا کرد و احیای فهم دین ضرورت پیدا کرد (مطهری، ۱۳۷۸، ص ۶۴). استاد ضرورت احیاگری را منوط به زمانی می‌داند که «روح اسلامی در جامعه می‌میرد، یعنی اسلام و شعائر آن به‌ظاهر وجود دارد، اما جوامع اسلامی از اسلام ناب برخوردار نمی‌شوند، تجدید حیات اسلام ضرورت پیدا می‌کند. ناشناخته بودن اسلام نیز از جمله عواملی است که ضرورت احیاگری را دوچندان می‌کند. هر نهضت اجتماعی باید مبتنی بر یک نهضت فکری و فرهنگی باشد و اگر آن نهضت فکری اصیل نباشد با التقاط‌های خود نهضت‌های اجتماعی را از مسیر صحیح خود منحرف خواهد ساخت» (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۴۸۵).

شهید مطهری با بیان نظریه احیای تفکر دینی، بنیان اولیه انقلاب اسلامی و زمینه شکل‌دهی به تمدنی نوین را پایه‌ریزی می‌کند. ایشان معتقد است که هستی و تاریخ به‌طور کلی به‌سوی حق و پیشرفت در حرکت‌اند: «اندیشه پیروزی نهایی نیروی حق و صلح و عدالت بر نیروی باطل و ظلم، گسترش جهانی ایمان اسلامی، استقرار کامل و همه‌جانبه ارزش‌های انسانی، تشکیل مدینه فاضله و جامعه ایده آل آرمانی اندیشه‌ای است که کم‌وبیش در تمام فرق و مذاهب اسلامی بدان مؤمن و معتقدند» (مطهری، ۱۳۷۰، ص ۲۵۳). ایشان در تبیین احیای تفکر اسلامی و حیات تمدنی اسلام نیز اذعان می‌کنند که: «قریب یک قرن است که تحولات فرهنگی و اجتماعی و سیاسی جهان اسلام، تکان و بیدارباشی مجدد به ملت‌ها داده است. آنها از یک‌جهت با بینشی جدید به توحید و اسلام و داعیه‌های آن نگرستند و از جهتی دیگر با مشاهده محرومیت‌ها، طلب نوینی در آنها ایجاد شده است. داعیه‌های توحیدی و آزادی‌بخش اسلام ملت‌ها را به جنبش و پویایی واداشته است» (مطهری، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۴۹۷).

بر این اساس احیا و اصلاح فکر دینی مبتنی بر فهم صحیح دو مقوله ذیل است:

الف. شخصیت و طبیعت جامعه

تحولات تاریخی یک سلسله امور تصادفی و اتفاقی نیست. اگرچه در طبیعت، تصادف واقعی - یعنی بروز و حدوث پدیده‌های بدون علت و خالی از ضرورت - وجود ندارد، ولی به صورت نسبی قطعاً وجود دارد. ممکن است کسی تحولات تاریخی را یک سلسله امور تصادفی و اتفاقی یعنی اموری که تحت قاعده و ضابطه‌ای کلی در نمی‌آید بداند، از آن جهت که مدعی شود جامعه چیزی جز مجموعه‌ای از افراد با طبایع فردی و شخصی نیست؛ مجموع حوادثی که به وسیله افراد به موجب انگیزه‌های فردی و شخصی به وجود می‌آید منجر به یک سلسله حوادث تصادفی می‌شود و آن حوادث تصادفی منشأ تحولات تاریخی می‌گردد.

علت دیگر این است که جامعه به نوبه خود، مستقل از افراد، طبیعت و شخصیت دارد و به اقتضای طبیعت و شخصیت خود عمل می‌کند. شخصیت جامعه عین شخصیت افراد نیست، بلکه از ترکیب و فعل و انفعال فرهنگی افراد، شخصیتی واقعی و حقیقی به وجود می‌آید، آنچنان که در هر مرکب از مرکبات بی جان یا جاندار چنین است. با این وجود جامعه، طبیعت و خصلت و سنت و قاعده و ضابطه دارد، یعنی طبق طبیعت خود عمل می‌کند و عمل‌ها و عکس‌العمل‌هایش طبق یک سلسله قوانین کلی و عمومی قابل توضیح است. قرآن کریم نکته فوق‌العاده آموزنده‌ای در مورد سنت‌های تاریخ یادآوری می‌کند، این که مردم می‌توانند با استفاده از سنن جاریه الهیه در تاریخ، سرنوشت خویش را نیک یا بد گردانند، به اینکه خویش و اعمال و رفتار خویش را نیک یا بد گردانند؛ یعنی سنت‌های حاکم بر سرنوشت‌ها در حقیقت یک سلسله عکس‌العمل‌ها و واکنش‌ها در برابر عمل‌ها و کنش‌هاست. عمل‌های معین اجتماعی عکس‌العمل‌های معین به دنبال خود دارد. از این رو در عین آنکه تاریخ با یک سلسله نوامیس قطعی و لایتخلف اداره می‌شود، نقش انسان و آزادی و اختیار او به هیچ وجه محو نمی‌گردد (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۲۴، ص ۵۲۴). لذا قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ»؛ خداوند وضع حاکم و مستولی بر قومی را تغییر نمی‌دهد مگر آنکه آنچه در خلق و خوئی و رفتار خود دارند تغییر دهند (رعد / ۱۱).

ب. توجیه و تفسیر تکامل تاریخ

اگر در مکتبی، جامعه دارای شخصیت و طبیعت شناخته شود و از طرف دیگر این موجود شخصیت‌دار یک موجود زنده متحول و متکامل و بالنده تلقی شود، باید دید تکامل جامعه را

چگونه توجیه و تفسیر می‌کند؟ یعنی باید دید این مکتب جامعه را به چه شکلی به سوی کمال در تکاپو می‌داند، به عبارت دیگر تکامل را چگونه تفسیر و توجیه می‌نماید؟ قرآن مجید، هم بر شخصیت و واقعیت جامعه تأکید دارد و هم بر سیر صعودی و کمالی آن. از سوی دیگر می‌دانیم مکتب‌های دیگر هم بوده و هستند که ضرورت و جبر تاریخ را بدین سو می‌دانند، پس لازم است بدانیم که چه از نظر قرآن مجید و چه از نظر برخی مکتب‌های دیگر، تکامل تاریخ را چگونه باید توجیه و تفسیر کرد؟ و مخصوصاً انسان‌ها چه مسئولیتی دارند و چه نقشی باید ایفا نمایند؟ بالاخص «انتظار بزرگ» به چه شکل و چه صورت باید باشد؟

با ارائه‌ی این سؤال‌ها، شهید مطهری نظریه‌ی دیگری در خصوص حرکت رو به تکامل تاریخ انسانی بیان می‌کند و بینش انسانی تاریخ را نقطه مقابل بینش ابزاری تلقی می‌کند. این بینش به انسان و ارزش‌های انسانی، چه در فرد و چه در جامعه اصالت می‌دهد. در بینش ابزاری، انسان در آغاز پیدایش یک ماده خام است و کار و ابزار کار است که به این ماده خام، شکل متناسب با نوع کار و شکل ابزار تولید می‌دهد؛ یک ظرف خالی محض است که از بیرون و تحت تأثیر عوامل اجتماعی پر می‌شود و به عبارت دیگر انسان طبق این نظریه در آغاز پیدایش فاقد شخصیت است، نه شخصیت بالفعل دارد و نه شخصیت بالقوه؛ پایه و اساس شخصیتش با عوامل اجتماعی مخصوصاً عوامل اقتصادی پی‌ریزی می‌شود (مطهری، ۱۳۸۷، ج ۲۴، ص ۶۵) ولی از نظر بینش انسانی و فطری، هرچند انسان در آغاز پیدایش، شخصیت انسانی بالفعل ندارد ولی بذریع سلسله بینش‌ها و یک سلسله گرایش‌ها در نهاد او نهفته است. انسان نه مانند ماده خام و یا ظرف و نوار خالی است که تنها خاصیتش پذیرندگی از بیرون است، بلکه مانند یک نهال است که استعداد ویژه‌ای برای برگ و بار ویژه‌ای در او نهفته است. بنابراین احیای اندیشه دینی نه تنها ضرورت اولیه شکل‌گیری تمدن توحیدی است، بلکه در مقیاس کالبد اجتماعی و تفسیر محتوای زمانی و مکانی نیز از ضرورت‌های حیات‌مندی زمان و محتوای تاریخی جامعه و انسان است.

۳-۴. پرهیز از عوامل سقوط تمدنی

یکی دیگر از بنیان‌های مدیریتی تمدن‌سازی در اندیشه‌ی شهید مطهری، پرهیز از عوامل سقوط تمدن‌هاست. بر این اساس ابتدا باید بررسی کنیم که چه عواملی باعث سقوط تمدن‌ها می‌شود. جوامع و تمدن‌های بشری دارای هویت‌های مشخص، زندگی و مرگ هستند. اما این حیات و

مرگ جوامع متکی به رفتارهای اجزاء تشکیل دهنده آنها یعنی انسان‌ها هستند. به عبارت دیگر خداوند متعال بر اساس سنت‌های خویش فرازوفروود زندگی اجتماعی را در اختیار انسان گذارده است.

یکی از ثمرات این نگاه آن است که هیچ گروه و قومی به بهانه گرفتار بودن در فرآیند جبری مرگ جامعه و تمدن، نمی‌تواند از زیر بار مسئولیت شانه خالی کند. شهید در این خصوص می‌گوید: «در مورد این‌که هر جامعه‌ای محکوم به انحطاط است، این سؤال پیش می‌آید که آیا این انحطاط و فنا مانند مرگ‌های طبیعی اجتناب‌ناپذیر است؟ یا نه. بشر ممکن است برسد به مرحله‌ای که جلوی موت جامعه‌اش را بگیرد؟ اگر برای جامعه حیاتی قائل باشیم مسلماً از نوع حیات افراد نیست تا لازمه‌اش موت باشد. ممکن است حیات جامعه بدون موت باشد» (مطهری، ۱۳۷۶، ص ۱۷). استاد در جای دیگری می‌فرماید: «بشر به همین دلیل که می‌تواند جلو برود یعنی آزادی عمل و اختیار به او داده شده است، می‌تواند به عقب برگردد. بنابراین امکان انحراف در بشر هست» (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۳، ص ۴۲۸) اما راهکار مقابله با انحراف و انحطاط جامعه در نگاه شهید مطهری این است که بشر در اثر رشد آگاهی‌اش می‌تواند بر عوامل انحطاط تمدن فائق شود. بدین صورت که اگر تمدنی با روح و خصوصیات ویژه خودش بروز کند و در مردمش قابلیت انعطاف وجود داشته باشد، یعنی در مورد اموری که حفظ و نگهداری آنها ضرورتی ندارد پافشاری نکند، این فرهنگ و تمدن می‌تواند با روح خودش برای همیشه باقی بماند (صحرايي، ۱۳۹۵، ص ۲۱۶).

شهید مطهری علل میرایی در عین بقا، رکود و انحطاط تمدن اسلامی را در شش بخش کلی مورد بررسی قرار می‌دهد:

الف. عدم فهم ماهیت حقیقی دین اسلام

آیا خود اسلام آن‌گونه که شرق‌شناسان گفته‌اند اعتقاد به برخی آموزه‌های آن مانند سرنوشت، قضا و قدر، شفاعت، تحقیر دنیا باعث افول انگیزه‌های مسلمانان در نگه‌داشتن و بالندگی اسلام شد؟ آیا همان‌طوری که بعضی از فلاسفه تاریخ ادعا می‌کنند، همواره همان چیزی که سبب ترقی قومی می‌شود سبب انحطاط نیز می‌گردد؟ اگر این فلسفه درست باشد هر تمدنی به موجب همان عواملی که به وجود آمده باید از میان برود و لزومی ندارد عامل بیگانه‌ای دخالت کند؛ همواره

عوامل کهنه، پس برنده و به اصطلاح ارتجاعی است و عوامل نو، پیش برنده است؛ عوامل اجتماعی نو تمدن نوینی ایجاد می‌کند که خواه‌ناخواه با تمدن پیشین مغایر است. اگر این قاعده درست باشد در این صورت رکود و انحطاط تمدن اسلامی اولیه نیز امری طبیعی است. در این صورت آرزوی بازگشت چیزی که در دنیای مردگان است قابل توجه نیست» (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۳۵۲). البته ایشان درجایی دیگر بیان کرده‌اند که اگر امکان جاودانگی طبیعی برای انسان و جامعه‌اش در شرایطی ممکن نباشد اما جاودانگی عرفی برای تمدن اسلامی مطرح است زیرا در ساحت جامعه اسلامی باطل رفتنی و حق ماندگار است (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۱۳، ص ۸۱۸).

ب. عدم تعهد مسلمانان

اگرچه عوامل بیرونی در تسریع روند افول تمدن اثرگذار بوده اما علل اصلی را باید در درون جامعه جست. عللی همچون: الف. عدم تعهد مسلمانان نسبت به تکلیف و مسئولیت‌های اجتماعی (ظلم و عدالت اجتماعی) (واسعی، ۱۳۹۹، ص ۹۴). در اندیشه استاد مطهری اصل عدالت به خصوص عدالت اجتماعی به لحاظ حفظ حرمت حقوق انسان‌ها بسیار مقدس و محترم است. او بر این باور است که: «اسلام بزرگ‌ترین منادی عدل، مساوات، آزادی و الغای امتیازات غلط اجتماعی است و چنانچه به اصلاحات اجتماعی همت نمی‌گماشت، هرگز از دستورهای اخلاقی خود نتیجه لازم را نمی‌گرفت» (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۱۵، ص ۲۲۳).

از آثار این بی‌عدالتی ایجاد تفرقه‌افکنی و تبعیض میان افراد جامعه، استثمار نیروی انسانی و بی‌قاعده شدن انتظام جامعه و بی‌قوارگی اجتماع است. منطق اسلام این است که معنویت را با عدالت، باید توأم با یکدیگر در جامعه برقرار کرد. در جامعه‌ای که عدالت وجود نداشته باشد، هزاران هزار بیمار روانی به وجود می‌آیند. محرومیت‌ها ایجاد عقده‌های روانی می‌کند و عقده‌های روانی تولید انفجار؛ یعنی اگر جامعه به تعبیر علی علیه‌السلام به دو گروه (گرسنه گرسنه) و (سیر سیر) تقسیم شود، وضع به همین منوال باقی نمی‌ماند، بلکه صدها تالی فاسد به همراه خواهد آورد. یک گروه گرفتار بیماری‌هایی نظیر تفرعن، خودبزرگ‌بینی و... می‌شوند و گروه دیگر دچار ناراحتی‌های ناشی از محرومیت. استاد عامل مؤثر در متوقف ماندن عدالت را ارائه تفسیر غلط از اصل عدالت توسط برخی پیشوایان مذهبی و غیرمذهبی می‌داند: «افرادی قشری و متعبد نما، با دارا بودن افکار خشک و انحرافی و با ادعای پیروی از سنت، به رد عدل الهی پرداختند. در نتیجه

رواج این ادعا، اصل عدالت اجتماعی به سرنوشت شومی مبتلا شد» (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۶۲۷).
عامل دیگری که اصل عدالت اجتماعی را به فراموشی برد، بی‌توجهی به عدالت اجتماعی در فقه اسلامی است: «انکار اصل عدل مانع شد که اندیشه اجتماعی اسلام رشد کند و مبنای عقلی و عملی قرار گرفته و راهنمای فقه گردد. در نتیجه فقهی پدید آمد غیرمتناسب با اصول اسلام و بدون مبانی فلسفی و اجتماعی. اگر حریت و آزادی فکر باقی بود و شیعه به اخباری‌گری مبتلا نشده بود اکنون فلسفه اجتماعی مدون و فقهی مبتنی بر آن داشتیم و دچار تضادها و بن‌بست کنونی نبودیم» (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۵۰).

ج. تفرقه و اختلاف

از نگاه استاد جامعه‌ای با برآیند جدی منفی امکان تداوم حیات نخواهد داشت: «فرق است بین جامعه بیمار و جامعه‌ای که شر در آن غالب شده باشد. جامعه مثل بدن یک فرد است. حکما می‌گویند حالتی که حیات بدن را حفظ می‌کند بین دو حد است. جامعه نیز اینگونه است؛ اگر حق و حقیقت در جامعه از حدی کمتر باشد آن جامعه می‌میرد. اما اگر در حد متعادل باشد جامعه‌ای مترقی است» (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۳۰۱).

د. تحریف و تحقیر عمل

دین اسلام، دین عمل است. مسلمانان صدر اسلام با اعتقاد به تأثیر عمل بر سعادت انسان، جنبش و تحرک فوق‌العاده‌ای ایجاد کردند. ایشان بر این باور است که: «این برداشت غلط که بر صرف ایمان و بی‌ارزشی و بی‌اهمیتی عمل تأکید داشت مبنای سعادت مسلمانان را از مسیر واقع‌بینانه به مسیری خیال‌بافانه سوق داد» (مطهری، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۵۰۲). در آیه ۷۹ سوره مائده، صریحاً اذعان شده که ترک فریضه در هلاکت و انهدام یک قوم مؤثر است. مشکلات بشریت از این است که مغزها نیرومند شده اما دل‌ها ضعیف و ناتوان است. بشر امروز در یک عملکرد متناقض نما علم را جای وحی قرار داده است و از آن توقعی فراتر از ادعاهای خود علم‌دارند. تمدن برای انسان ابزار می‌سازد، اما چه چیزی انسان‌ها را عوض می‌کند؟ انسانیت مساوی است با دین و ایمان. اگر دین و ایمان نباشد انسانیتی نیست. تحریف و مسخ تعالیم اسلام و واژگونه نشان دادن اصل تعالیم اسلام یکی دیگر از عوامل رکود تمدن اسلامی است. برداشت مسلمانان از

توحید، معاد، صبر، توکل، دچار قلب واقعیت شده و حوزه تکالیف و مسئولیت‌ها را واژگون می‌سازد. ایشان با تمسک به اصول زهد و توکل و اعتقاد به قضا و قدر الهی، این امور را عامل تحرک، پویایی و خودباوری و امید به آینده‌ی بشر می‌داند.

هـ. عملکرد حکومتگران

استاد مطهری یکی از عوامل رکود مسلمانان را حاکمیت زمامداران مستبد می‌داند. دگرگونی ارزش‌ها، فساد اخلاقی زمامداران و سرایت آن به طبقات جامعه را از مصادیق این رکود برمی‌شمارند. نابودی و انهدام شخصیت توده‌های مردم و تحمیل احساس بردگی به آنان از دیگر اقدام‌های مخرب حکومتگران جهان اسلام است که باعث گسیختگی قوام جامعه، ایجاد وابستگی به بیگانگان و عدم توسعه و پیشرفت است (مطهری، ۱۳۷۶، صص ۲۱-۸۹).

و. پرداختن به امور لغو

استاد مطهری یکی دیگر از امور رکودآور جامعه مسلمانان را سرگرمی به امور لغو می‌داند: «کم‌توجهی و بی‌توجهی به تعالیم اسلامی موجب شد تا بسیاری از موضوعاتی که در دین اسلام بر تعمق و تأمل آنها تأکید شده، معطل و رها باقی ماندند» (مطهری، ۱۳۸۹، ص ۱۷). ریشه‌ی این مؤلفه را باید به خاصیت فطرت بشری و نیاز او به ادراکات صحیح جهت اندیشه‌سازی ارجاع داد. زیرا بر اساس نگاه اجتماعی شهید مطهری هرگونه تحول اجتماعی و گرایش به توحید اجتماعی باید از بستر باورهای صحیح انسان برخیزد. به همین دلیل است که گزاره احیای فکر دینی در اندیشه ایشان مطرح شده است.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش تلاش گردید تا اولاً تعریف مدنظر شهید مطهری از تمدن نوین اسلامی ارائه و تحلیل گردد، ثانیاً مبانی نظری و بنیان‌های عملی تحقق چنین تمدنی نیز استخراج و احصاء گردند. علت انتخاب شهید مطهری در این پژوهش نیز بدان جهت می‌باشد که نظریه‌پردازی در حوزه مباحث تمدنی نیازمند جامع‌الاطراف بودن صاحب اندیشه است به‌گونه‌ای که نگاه متعالی به هستی، شناخت‌شناسی معرفتی، انسان‌شناسی و جامعه‌شناسی را از مبدأ تفکری دین به‌خوبی دریافته باشد

و قابلیت بازخوانی و مولدسازی عمومی آن را نیز داشته باشد. شهید مطهری با تکیه بر اندیشه‌های فقهی، اجتماعی و سیاسی خود، به اکتشاف و استنباط مقتضیات زمان و نیاز آینده بشر به تمدن و توحید پرداخته و نظرات ارزشمند و کاربردی در راستای شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی بیان نموده است.

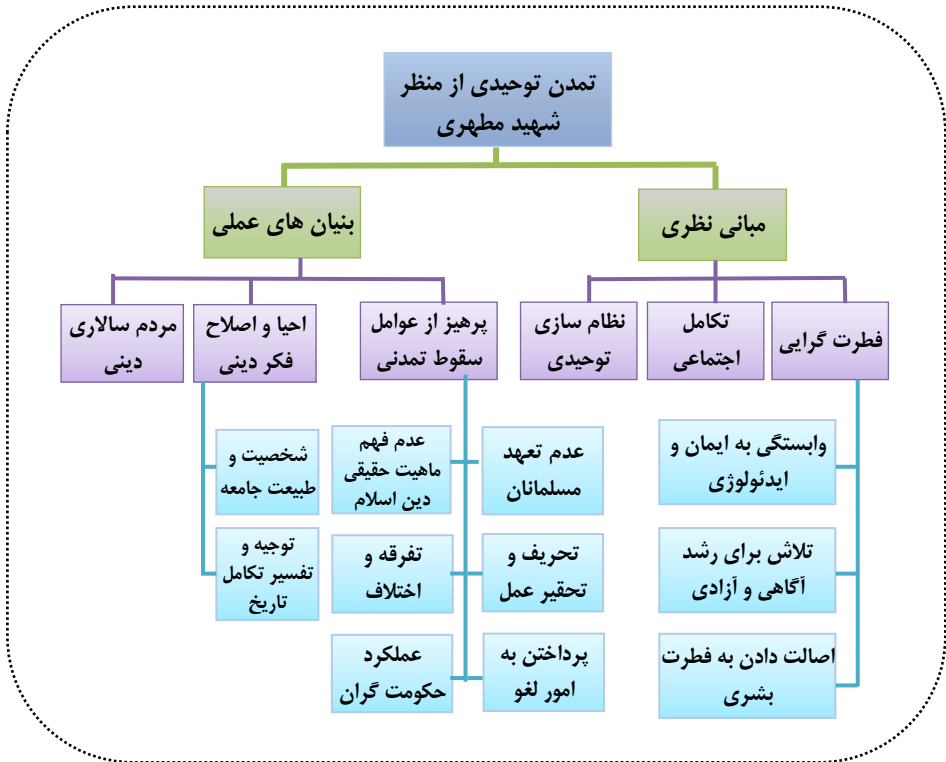
در این پژوهش که با روش تحلیل مضمون به جمع‌آوری و تحلیل نظرات شهید مطهری پیرامون تمدن نوین اسلامی پرداخته شد، نتایج ذیل حاصل گردید:

شهید مطهری نقطه‌ی ثقل تمدن اسلامی را اصل «توحید» معرفی کرده و تلاش بسیار دارد تا میان تمدن و توحید رابطه جدی و دوطرفه برقرار کند چراکه «توحید» محصول جهان‌بینی اسلامی بوده و نحوه‌ی حیات و حاکمیت اجتماعی انسان‌ها را تنظیم می‌کند. به همین جهت در مواردی از اصطلاح «تمدن توحیدی» برای بیان منظورش استفاده نموده است. وی این نظام‌سازی توحیدی جهت شکل‌گیری تمدن اسلامی را مبتنی بر فطرت الهی انسان دانسته که از طرف خداوند به‌عنوان امری تکوینی در نهاد همه بشریت نهفته است، لذا گذشت زمان یا تغییر مقتضیات خللی به مبانی نظری و عملی آن وارد نخواهد ساخت.

از بررسی اندیشه‌های شهید مطهری با روش تحلیل مضمون توانستیم مضامین سازمان دهنده‌ای را استخراج نماییم که ذیل دو مقوله کلی مبانی نظری و بنیان‌های عملی طبقه‌بندی شدند. در بخش مبانی نظری تمدن توحیدی شهید مطهری به اثر مستقیم نظام‌سازی توحیدی، تکامل اجتماعی جوامع بشری و فطرت‌گرایی توجه ویژه نموده است. این فطرت‌گرایی نیز وابسته به ایمان و ایدئولوژی بوده و تلاشی است برای رشد آگاهی و آزادی انسان و اصالت دادن به فطرت بشری. در بخش بنیان‌های عملی تمدن توحیدی نیز شهید مطهری با تسری عینی ایدئولوژی اسلامی در جامعه به عواملی همچون مردم‌سالاری دینی، احیاء و اصلاح فکر دینی و پرهیز از عوامل انحطاط تمدنی اشاره نموده است. در بخش عوامل انحطاط نیز شش مضمون؛ عدم فهم ماهیت حقیقی دین اسلام، عدم تعهد مسلمانان، تفرقه و اختلاف، تحریف و تحقیر عمل، عملکرد حکومت‌گران و پرداختن به امور لغو به‌عنوان مهم‌ترین عوامل انحطاط تمدن توحیدی از منظر شهید مطهری عیان گشته است.

درنهایت باید گفت که شهید مطهری فقه تمدنی را متکفل طراحی هدفمند مدیریت اجتماع با نگاه شریعت توحید محور می‌داند و جهت نیل به تمدن توحیدی مطلوب، توجه به مقدماتی مانند:

تربیت نیروی انسانی موحد، فرهنگ‌سازی توحیدی، تقویت ارزش‌های توحیدی، اخلاق توحید محور، حقوق بشر توحیدی و نهادینه‌سازی عقلانیت و عدالت توحیدی را لازم می‌شمارد. در پایان مجموعه کلی نتایج و یافته‌های تحقیق را به صورت نمودار ذیل می‌توان به تصویر کشید:

نمودار شماره ۱. تمدن توحیدی از منظر شهید مطهری

تشکر و قدردانی:

این پژوهش با حمایت مالی دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی طبق ابلاغ شماره ۴۹۲۹ انجام شده است.

تضاد منافع:

نویسندگان تضاد منافی اعلام نکرده‌اند.

منابع

- قرآن کریم.
- بولو، ژوزف (۱۳۸۶)، *تمدن اسلامی*، ترجمه یداله علوی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی رضوی.
- پارسایان، حمید (۱۳۹۱)، *جهان‌های اجتماعی*، قم، کتاب فردا.
- پورعباس، محمد و دیگران (۱۳۹۷)، «تأملی در کارکرد توحید عبادی نسبت به مظاهر عینی تمدن نوین اسلامی»، *تاریخ اسلام در آیین پژوهش*، س ۱۵، ش ۲، صص ۵۱-۷۰.
- حسینی، سیدجواد (۱۳۹۳)، «ایده‌های تمدنی شهید مطهری»، *علوم انسانی اسلامی*، س ۵، ش ۱۱، صص ۲۵-۴۳.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۲)، «گفتمان فلسفه فقه»، *فصلنامه قیسات*، س ۱۵، ش ۳۲، صص ۸۹-۱۰۴.
- رجبی، علی اصغر (۱۳۹۸)، *تمدن نوین اسلامی چالش‌ها و راهبردها*، تهران، معارف.
- سیدباقری، سید کاظم (۱۴۰۰)، «نظام‌سازی در فقه سیاسی»، *پژوهش‌های سیاست اسلامی*، س ۹، ش ۱۹، صص ۲۷-۴۲.
- صحرائی، محمد طیب (۱۳۹۲)، دوباره در اوج؛ بایسته‌های تمدن اسلامی در آثار شهید مطهری، تهران، آرما.
- عبدالملکی، هادی؛ نظامی پور، قدیر؛ عشایری، طاها (۱۳۹۷)، «تحقق تمدن نوین اسلامی با تأکید بر بیداری اسلامی»، *مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، دوره ۱، ش ۱، صص ۱۱۵-۱۵۱.
- عترت دوست، محمد؛ زاهد، رقیه (۱۴۰۲)، «کاربست روش تحلیل مضمون برای فهم موضوع‌های قرآنی در فرهنگ اسلامی (مطالعه موردی شبکه مضامین سوره انبیاء)»، *دین و ارتباطات*، س ۳۰، ش ۶۳، صص ۵۳-۸۰.
- غلامی، رضا (۱۳۹۶)، *فلسفه تمدن نوین اسلامی*، تهران، سوره مهر.
- لک زایی، نجف (۱۳۸۱)، *سیری در اندیشه اجتماعی شهید مطهری*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۴)، *گفتارهای معنوی*، تهران، صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۶)، *تکامل اجتماعی انسان*، تهران، صدرا.

- مطهری، مرتضی (۱۳۶۸)، *اسلام و مقتضیات زمان*، تهران، صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۰)، *امامت و رهبری*، تهران، صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۱)، *مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی*، تهران، صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۲)، *هدف زندگی*، تهران، صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۵)، *وحی و نبوت*، تهران، صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۸)، *فلسفه تاریخ*، تهران، صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۹)، *پیرامون انقلاب اسلامی*، تهران، صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۰)، *احیای تفکر اسلامی*، تهران، صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۳)، *فلسفه تاریخ*، تهران، صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۵)، *مجموعه آثار*، تهران، صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۶)، *انسان در قرآن*، تهران، صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۷)، *جهان‌بینی*، تهران، صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۸)، *انسان کامل*، تهران، صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۰)، *جامعه و توحید*، تهران، صدرا.
- موالی زاده، سیدفرید (۱۴۰۰)، «تمدن نوین اسلامی از آرمان تا واقعیت»، پژوهش‌های تمدن‌نویین، دوره ۲، ش ۲، صص ۵۵-۷۸.
- موسوی خمینی، روح‌الله، (۱۳۷۷)، *تحریر الوسیله*، قم، دارالعلم.
- نجفی، موسی (۱۳۹۹)، «نظریه تمدن نوین اسلامی از رویکردی فلسفی تا رویکرد تاریخی»، *مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، دوره ۳، ش ۲، صص ۱-۴۰.
- نوروزی فیروز، رسول (۱۳۹۴)، «تمدن به مثابه سطح تحلیل»، *نقد و نظر*، سال ۲۰، ش ۸۰، صص ۲۱-۳۴.
- واسعی، سید علیرضا (۱۳۹۹)، «تأملاتی در خصوص مراحل تمدن‌سازی رهیافتی برای تمدن نوین»، *مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، دوره ۳، ش ۱، صص ۱۵۵-۱۷۸.
- یزدی، حسین (۱۳۷۹)، *آزادی از نگاه استاد مطهری*، تهران، صدرا.

- Braun, V. & Clarke, V (2006), "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, Vol. 3, No. 2.
- Given L. M (2008), "the sage encyclopedia of qualitative Methods". Vol. 1-2, California, sage.

References

- The Holy Quran. [In Arabic]
- Abdulmaleki, Hadi; Nezamipour, Qadir; Ashayeri, Taha (2017), "The Realization of Modern Islamic Civilization with an Emphasis on Islamic Awakening", *Fundamental Studies of Modern Islamic Civilization*, Year 1, No 1. [In Persian]
- Borlow, Joseph (2006), *Islamic Civilization*, translated by: Yadolah Alavi, Mashhad, Razavi Foundation for Islamic Studies. [In Persian]
- Braun, V. & Clarke, V (2006), "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, Vol. 3, No. 2.
- Etratdoost, Mohammad; Zahed, Ruqayeh (2023), "The application of thematic analysis method to understand Quranic topics in Islamic culture (a case study of the network of themes of Surah Anbiya)", *Religion and Communication*, Year 30, No. 63, pp. 53-80. [In Persian]
- Gholami, Reza (2016), *Philosophy of Modern Islamic Civilization*, Tehran, Sureh Mehr. [In Persian]
- Given L. M (2008), *the sage encyclopedia of qualitative Methods*. Vol. 1-2, California, sage.
- Hosseini, Seyyedjavad (2014), "Civilizational Ideas of Martyr Motahari", *Sadra Islamic Humanities*, Year. 5, No. 11. [In Persian]
- Khosropanah, Abdul Hossein (2012), "The Discourse of Jurisprudence", *Qabasat*, Year 15, No. 32. [In Persian]
- Lakzaei, Najaf (2002), *a journey through the social thought of Shahid Motahari*, Qom, Research Institute of Islamic Sciences and Culture. [In Persian]
- Mavalizadeh, Seyedfarid (2020), "Modern Islamic Civilization from Ideal to Reality", *Researches of Modern Civilization*, Year 2, No 2. [In Persian]

- Motahari, Morteza (1986), *Spiritual Speeches*, Tehran, Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (1988), *Human social evolution*, Tehran, Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (1989), *Islam and the requirements of time*, Tehran, Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (1990), *Imamate and leadership*, Tehran, Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (1990), *an introduction to Islamic worldview*, Tehran, Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (1992), *The Purpose of Life*, Tehran, Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (1995), *Revelation and Prophethood*, Tehran, Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (1998), *Philosophy of History*, Tehran, Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2001), *Around the Revolution of the Islamic Revolution*, Tehran, Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2002), *Revival of Islamic Thought*, Tehran, Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2005), *Philosophy of History*, Tehran, Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2007), *collection of works*, Tehran, Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2008), *Man in the Qur'an*, Tehran, Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2009), *Jahanbini*, Tehran, Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2010), *Insan Kamel*, Tehran, Sadra. [In Persian]
- Motahari, Morteza (2011), *Jamia and Tawheed*, Tehran, Sadra. [In Persian]
- Mousavi Khomeini, Ruhollah (1999), *Tahrir al-Wasila*, Qom, Dar al-Elm. [In Arabic]
- Najafi, Musa (2019), "The Theory of Modern Islamic Civilization from a Philosophical Approach to a Historical Approach", *Fundamental Studies of Modern Islamic Civilization*, Year 3, No. 2. [In Persian]
- Nowrozi Firouz, Rasoul (2014), "Civilization as a level of analysis", *Naqd wa Nazar*, Year 20, No.80. [In Persian]
- Parsaniya, Hamid (2013), *Social Worlds*, Qom, Kitab Farda. [In Persian]

- Pour Abbas, Mohammad and others (2017), "Reflection on the function of religious monotheism in relation to the concrete manifestations of modern Islamic civilization", *History of Islam in the mirror of research*, Year. 15, No. 2. [In Persian]
- Rajabi, Ali Asghar (2018), *Modern Islamic Civilization, Challenges and Strategies*, Tehran, Maaref. [In Persian]
- Sahraei, Mohammad Tayeb (2012), again at the peak; The essentials of Islamic civilization in the works of Shahid Motahari, Tehran, Arma. [In Persian]
- Seyyed Bagheri, Seyyed Kazem (2020), "Systematization in Political Jurisprudence", *Researches of Islamic Politics*, Year. 9, No. 19. [In Persian]
- Vaseei, Seyyed Alireza (2019), "Reflections on the steps of civilization, an approach for modern civilization", *Studies of Modern Islamic Civilization*, Year 3, No. 1. [In Persian]
- Yazdi, Hossein, (2001), *Freedom from the eyes of Master Motahari*, Tehran, Sadra. [In Persian]